

שלום ונורמליזציה

באמצע שנות ה־70 של המאה ה־20 התפרסם במצרים ספר חסר תקדים ושמו **בהידום התותחים**, שכתב האינטלקטואל והעיתונאי איש השמאל, מוחמד סיד־אחמד.¹ הייתה זו הצגה ראשונה של חזון להסדר ערבי עם ישראל, מאמץ ערבי ראשון לעמוד על דמותו של המזרח התיכון לאחר השגת שלום ישראלי־ערבי.

מחבר יצירה חלוצית נועזת זו ספג ביקורת נוקבת במצרים ובעולם הערבי כולו, על שהפר טאבו כאשר אימץ את הרעיון של הסדר בדרכי שלום עם ישראל ואף הפיץ אותו. ביקורת זו הוטחה בו אף על פי שהספר נכתב לאחר חתימת הסכמי הפרדת הכוחות הישראליים־מצריים והישראליים־סוריים, ולאחר ששתי ועידות פסגה ערביות ניסחו מחדש את הקונצנזוס הערבי כדי שיכלול את עקרונות ההסדר הפוליטי עם ישראל. אך חזון מקיף של שלום כולל ישראלי־ערבי, פרי עטו של אינטלקטואל ערבי בכיר ובעל מעמד בחוגי השמאל, היה קשה לעיכול למי שנותרו מחויבים אידיאולוגית ורגשית למאבק בישראל. למעשה, בלב ספרו של סיד־אחמד יש מידה רבה של דו־ערכיות והיסוס. המחבר פתח בהעלאת השאלה: "מה תהיה צורתו של המזרח התיכון משיושג שלום צודק ובר־קיימא?", והסביר כי "בקרב הערבים הנושא הוא טאבו, והרעיון נתקל בגינוי מצד הקהל הרחב וחוגי האינטליגנציה כאחת. הוא מגונה בשל האמונה, המושרשת היטב בנפש הערבית, כי ההסדר היחיד המתקבל על הדעת יגרור

עמו כניעה מוחלטת, אך הוא גורס כי לאחר מלחמת אוקטובר, שהביאה לאיזון רב יותר במשוואה הישראלית-ערבית, חל שינוי בהשקפה הערבית לגבי הסדר מדיני. העולם הערבי בחר בהסדר, "אך כל עוד ההסדר עם ישראל ועתיד השלום באזור אינם מגובשים בחזון מוגדר היטב, ישראל לא תודה לעולם שכוונת הערבים אמיתית: היא תמשיך לפקפק בכנות ניסיונותיהם, ותטען כי העמדה הערבית נותרה, ביסודה, ללא שינוי".²

סיד-אחמד פירט בדיוק את אותו "חזון מוגדר היטב". לדעתו, שלום בריקיימא יחייב את ישראל למלא "תפקיד מועיל" במזרח התיכון, בדומה לזה של לבנון, ועם זה שונה ממנו. "קיימת [...] הסכמה שבשתיקה כי קיומה של ישראל בגבולות בטוחים ומוכרים הוא בלתי נמנע, לאחר שהערבים יחזירו לידיהם את שטחיהם הכבושים ולאחר הקמת ישות פלסטינית כלשהי". ואז, לאחר שיושג הסכם על פי קווים אלה, יהיה אפשר להתייחס למכשול הפסיכולוגי העיקרי העומד בפני השתלבותה של ישראל באזור: "אבן הנגף הייתה תמיד החשש הערבי מעליונותה הטכנולוגית של ישראל ומיכולתה, משיבוא השלום לאזור, לשלוט בערבים שליטה כלכלית ולמנוע מהם להיות אדונים לגורלם".³

אך אחרי מלחמת יום הכיפורים, ולאחר שחוזקו בידי "נשק הנפט" וצברו תקבולים עצומים, "נמלאו ביטחון חדש כי העליונות הישראלית לא תוכל עוד לגזול מהם את חופש הבחירה – אפילו במקרה של שלום... האיכות הישראלית לא תוכל עוד לנטרל את הכמות הערבית... עכשיו, לראשונה, אפשר לחזות שוויון כלשהו בין הידע הטכנולוגי הישראלי ובין ההון הערבי בתחומים מסוימים". יתר על כן, ברוח ה"השלמה", אין סתירה בין סידורי ביטחון ובין אינטרסים כלכליים. סידורי ביטחון אינם חייבים להסתמך בהכרח על "סנקציות שליליות" (כגון אזורים מפורזים או בפיקוח האו"ם) אלא יכולים ללכת יד ביד עם

"תמריצים חיוביים", כדי "לחזק את החלטתם של המשתתפים להימנע ממלחמה".

פרויקטים כלכליים יוכלו לקום בסיני, בנגב, ברצועת עזה, בגדה המערבית, בחלקים שונים של מדינה פלסטינית, ואפילו בגבולות שבין ישראל ובין סוריה ודרום לבנון. תיתכן הקמת מפעלים פטרוכימיים בכמה מאזורים אלה, שיופעלו בעזרת הנפט הגולמי המגיע עתה למערב. יהיה אפשר לייצא נכס ערבי זה לא רק בצורתו הגולמית, אלא גם כמוצרים מוגמרים או מוגמרים למחצה.⁴

סיד־אחמד ראה יתרונות מספר בהתאמת סידורי ביטחון לתוכניות כלכליות־פיתוחיות. יהיה אפשר לגייס הון לפרויקטים שבתנאים אחרים לא היו מעשיים. מדינות כמו מצרים יוכלו להרוויח מהעברת חלק מאוכלוסייתן מאזורים צפופי אוכלוסין לשטחים מדבריים. תעשיות מתקדמות באזורים כגון סיני יוכלו לכלול גם "מפעלים גרעיניים להתפלת מי־ים, שישמשו להשקיית אזורים נרחבים במדבר כדי למלא אחר הדרישה הגוברת למזון". פרויקטים תעשייתיים "שיקומו בתוך המדינה הפלסטינית ירוקנו מתוכן את הטיעון כי מדינה זו אינה בת־קיימא".

לאחר שלב ראשון כזה, שבמהלכו תשתלב ישראל, תוך הסתייגות אך באופן בלתי נמנע בחיי המזרח התיכון, יבוא שלב שני, שבו הערבים "יוכלו להשתמש בנכסים האנושיים והטכנולוגיים הישראליים להקמת תאגיד מזרח תיכוני שיתחרה בתאגידים הגיאור־פוליטיים הגדולים העתידיים להתמזג לקראת המאה הבאה". כמה מדבריו של סיד־אחמד מפתיעים בדמיונם לחזון הדו־קיום הערבי־יהודי ששירטט ת"א לורנס יותר מחצי מאה קודם.

כיהא למרקסיסט, סיד־אחמד כתב וחשב באופן דיאלקטי: את מהלך האירועים קבע משחק הגומלין בין "ניגודים". אין תמה

אפוא כי לאחר שהוא מסיים את הצגת רעיונותיו המרשימים בדבר שלום ישראלי-ערבי, הוא פונה להצגת טענות מנוגדות: כי המכשולים הטבועים במצב גדולים עד כדי כך שיישום הרעיונות אינו נראה בר-ביצוע; אדרבה, אפשר שתפרוץ מלחמה ערבית-ישראלית נוספת.

רוב "אבני הנגף" שזיהה נוגעות לישראל עצמה. סיד-אחמד קיבל את רעיון ההסדר עם ישראל ואף תמך בו, אך הקפיד על גישה ביקורתית, שלא לומר שלילית כלפי מדינת היהודים, וצפה ניסיונות (ישראליים) לפצל את ההסדר לכמה הסכמים נפרדים... בתקווה כי הסכמים חלקיים יאפשרו לה לנטרל את החוליות החלשות במקום להתמודד עם כל הצדדים הערביים כשווים מול שווים. אך אפילו יושג הסדר כולל, עדיין תישאר בעיה הנוגעת לישראל עצמה. הצידוק היחיד לקיומה הוא בהיותה מגלמת את התוכנית הציונית, והיא תאבד את סיבת קיומה אם תפקידה יצומצם לזה של מכשיר כלכלי, שהסביבה הערבית תעכל לצורך התפתחותה שלה.⁵

יתרה מכך, "אם יושג הסדר, ישובו יהודים ערבים רבים לארצות מולדתם כשליחים ישראלים, או שיתיישבו בהן מחדש. ישראל שאבה תמיד את כוחה מהטענה כי עצם קיומה נתון בסכנה. האם תוכל להמשיך לקבל סיוע חוץ לאחר שטיעון זה יאבד את אמינותו?" הוא מסיים בנימה פסימית: "מסיבות אלה, תתנגד ישראל להשתלבותה באזור בכל האמצעים העומדים לרשותה. מלחמה חמישית היא לפיכך אפשרות סבירה."⁶

יותר מ־25 שנים לאחר פרסומו, מזדקר בהידום התותחים כחיבור מרחיק ראות מכמה בחינות. לא זו בלבד שהיה זה החיבור הראשון בערבית שדגל בחזון של שלום ישראלי-ערבי ותמך בו, אלא ששנים רבות נותר היחיד מסוגו. (רק בתקופה האחרונה נוסף לו ספרו של חאזם צאע'ייה, שהוא כתב סנגוריה על השלום.

סיד-אחמד הבין היטב כי מעבר להסכם שיאפשר לישראלים ולערבים ליישב את חילוקי הדעות ולפתור את הסכסוך ביניהם, ניצבות שאלות מורכבות וקשות הנוגעות לעצם מהותה של ישראל, לראייתה את עצמה ולתפקידה באזור. כדי להבטיח את יציבותו של הסכם שלום, תיאלץ ישראל להפוך לחלק מהמזרח התיכון ולמלא "תפקיד", כפי שהוא מכנה זאת, בהתפתחותו. הוא הניח כי כדי שכך יקרה, תיאלץ ישראל להשתנות, ואז הוא שואל שאלה לגיטימית: האם תוכל ישראל להפוך לחלק אינטגרלי של המזרח התיכון, ובה בעת לשמר את אופייה ואת לכידותה? (סיד-אחמד אחז בדעה הרווחת במצרים, ולפיה יהודים ממוצא מזרח תיכוני הם "יהודים ערבים", שזהותם הסופית טרם התגבשה).

רעיונותיו של סיד-אחמד בנוגע לשיתוף הפעולה הממשי בין ישראל לארצות ערב – פרויקטים תעשייתיים באזורי גבול, מפעלים גרעיניים להתפלת מי ים באזורים מדבריים – מרחיקי ראות להפליא. אך האמביוולנטיות שלו בולטת באותה מידה: סימני עוינות מתמשכת כלפי ישראל, ספקותיו, שאלותיו.

המונח "שלום" תופס מקום מרכזי באוצר המילים של יחסי ישראל-ערב במשך יותר מחמישים שנה. שונים היו פני הדברים בעשורים הראשונים של הסכסוך היהודי-ערבי על ארץ ישראל, כאשר יעדיהם של הצדדים היריבים היו ניצחון, הסדר כלשהו או הסכמה מדינית. החלטת החלוקה של האו"ם, הקמת מדינת ישראל, מלחמת העצמאות והניצחון הישראלי יצרו מצב שונה לחלוטין. המלחמה ביססה את קיומה של ישראל, אך גם הרחיבה את הסכסוך בין המדינה הצעירה ובין סביבתה הערבית והחריפה אותו. ואולם, כדי לנרמל את מעמדה ולקדם את סדר היום שלה, נזקקה המדינה החדשה לשלום. והערבים הם שיכלו להעניקו או למנוע אותו. יכולת זו, והסירוב העיקש והמתמיד לממשה, הפכו עד מהרה לכלי הנשק העיקרי שלהם נגד ישראל. מחקרים שנעשו

בשנים האחרונות הוכיחו כי בשלבים המוקדמים של הסכסוך היו העמדות הישראליות והערביות כלפי הרעיון של הסדר בדרכי שלום מורכבות יותר מכפי שהיה מקובל להניח בשלבים מאוחרים יותר, שאופיינו בכמיהתה של ישראל להסדר זה, והתנגדותן של ארצות ערב לעצם הרעיון. במהלך השלבים האחרונים של מלחמת העצמאות ומיד לאחריה גילו כמה משתתפים ערבים נכונות לדבר שלום, אך המדיניות הישראלית, כפי שעוצבה בידי דוד בן-גוריון, העדיפה הסכמי שביתת נשק על פני חוזה שלום. ישראל סברה אז כי התנאים שהעמידו שותפים ערבים פוטנציאליים אלה היו מסוכנים, לא מוצדקים ובלתי קבילים. היא העדיפה לבסס את קיומה ולשמר את הישגיה באמצעות שורת הסכמי שביתת נשק צנועים יותר ולחתור לשלום אחר כך, מתוך עמדה מוצקה יותר. בסוף שנת 1949, כשחישוביה של ישראל ומדיניותה השתנו, שוב לא היה ניתן להשיג הסכמי שלום מלאים. עבדאללה מלך ירדן היה המנהיג הערבי היחיד שניהל אז – ואף השלים – משא ומתן לשלום עם ישראל, אך משבא שלב החתימה והמימוש בתחילת שנות ה-50, גילה כי שוב אין לו הסמכות והבסיס הפוליטי למהלך נועז מעין זה.⁷ לאחר תקופה קצרה זו של חתירה לשלום ישראלי-ערבי, באו כמעט 20 שנים שבהן השלום היה רעיון מופשט ומרוחק. בצד הערבי, שלום עם ישראל הושווה לכניעה ולבגידה. כשנשיא תוניסיה, חביב בורגיבה, הציע ב-1965 שהעולם הערבי יאמץ "אסטרטגיית שלבים" – יכיר בישראל וימשיך את המאבק בדרכי שלום – הוא הוקע כבוגד. שנתיים אחר כך, מיד לאחר מלחמת ששת הימים, חזרה ועידת הפסגה הערבית בח'רטום והדגישה את הדחייה המוחלטת שהלאומיות הערבית דוחה את עצם הרעיון של שלום עם ישראל. בצד הישראלי נתפס השלום יותר ויותר כעניין ערטילאי, מיסטי ובלתי ניתן להשגה, ומאמציה של המדינה התמקדו במתן מענה

לאתגרים הפוליטיים והצבאיים שהציב העולם הערבי. תוצאות מלחמת 1967 שינו את המצב. ארצות־הברית הסכימה עם עמדת ישראל כי יש לתרגם את הניצחון ללא פחות מהסכם שלום מלא, ויזמה את מדיניות ה"שטחים תמורת שלום", המכתיבה, בגלגוליה השונים, את מהלכיה עד היום. עם זאת, בראשיתו, התנגדו לעצם הרעיון מדינות ערב המובסות ותומכיהן, ובישראל הוא לא היה מקובל מעולם באורח רשמי. ואף כי הרעיון שימש השראה להחלטת מועצת הביטחון 242, הרי בשל הצורך של האו"ם לרצות אינטרסים מגוונים וסותרים, כל התייחסות שיש בה לווייתורים טריטוריאליים ולשלום חוזי, הייתה עקיפה או מוצפנת. לפיכך נדחה השלום, במלוא מובן המילה, למשך עשור נוסף, והמגעים הדיפלומטיים המזרח תיכוניים התרכזו בהסדרים בעלי אופי צנוע יותר. כאשר יורשו של נאצר על כס הנשיאות, אנואר אל־סאדאת, הודיע ב־1971, באמצעות שליח האו"ם גונאר יארינג, על נכונותו "להיכנס למסגרת שלום עם ישראל", מן הסתם לא חשב על חוזה השלום המלא שעליו חתם לבסוף ב־1979, ואילו ישראל לא התייחסה בכובד ראש לא לשלטונו ולא להצעתו.⁸

רק לאחר מלחמת יום הכיפורים החלו הצדדים להשקיע מחשבה ומאמצים כנים במטרה למצוא פתרון של שלום לסכסוך הישראלי־ערבי. בצד הישראלי נועד בעניין זה תפקיד מרכזי ליצחק רבין במהלך כהונתו הראשונה כראש ממשלה, בשנים 1974-1977. (גולדה מאיר ומשה דיין, שמדיניותם קרסה ב־1973, ניהלו את המשא ומתן על הסכמי הפרדת הכוחות עם מצרים וסוריה, אך רבין הוא שהתמודד עם התוצאות ארוכות הטווח). מדיניותו של רבין התבססה על שתי הנחות יסוד: ישראל אינה צריכה לחתור להסדר כולל בתקופה שבה כוחו הכלכלי והשפעתו הפוליטית הבין־לאומית של העולם הערבי נמצאים

בשיא; וישראל אינה יכולה ואינה צריכה לקבל הסדר המבוסס על חזרה לגבולות 4 ביוני 1967. לפיכך הוא שיתף פעולה עם הנרי קיסינג'ר בדיפלומטיית ה"צעד אחר צעד", שהובילה להסכמי הביניים הישראליים-מצריים בספטמבר 1975. בצד הערבי, העיקרון של יישוב הסכסוך בדרכים פוליטיות זכה לתמיכה רשמית בוועידת הפסגה באלג'יר, בנובמבר 1973. אך כפי שצוין בהודעה הרשמית המסכמת, עיקרון זה חייב קבלת שתי הנחות יסוד ערביות: נסיגת ישראל מכל השטחים שנכבשו ביוני 1967 (לרבות ירושלים); והשבת "הזכויות הלאומיות הלגיטימיות" של הפלסטינים. ניסוח זה היה מעורפל למדי והיה אפשר לפרשו בדרכים שונות, כפי שאמנם קרה. אך מצרים המשיכה להתקדם באטיות לעבר הגדרה נועזת יותר של הסדר שלום.⁹

האליטה הפוליטית והאינטלקטואלית של מצרים הסכימה פחות או יותר כי מצרים צריכה להינתק מהמדיניות שנקטה כלפי ישראל ברבע המאה האחרונה. מצרים שילמה מחיר כבד במלחמת ששת הימים ובמלחמת ההתשה; המדינות מפיקות הנפט במפרץ צברו עושר והשפעה, בעוד שמצרים הידרדרה. לפיכך, היה על קהיר לשנות את סדר העדיפויות שלה. הרצון להתנתק מהסכסוך עם ישראל היה אפוא קיים, אך לא התלווה אליו רעיון ברור כיצד לעשות זאת. ויכוחים עזים התנהלו בנושא. מוחמד סיד-אחמד צייר תמונה נועזת של שלום ו"השלמה", ואילו אחרים דגלו בתיאוריה של "התנוונותה" של ישראל, בתוספת עוקץ עוין יותר: הערבים יעשו שלום עם ישראל אם זו תיסוג מכל השטחים שנכבשו ביוני 1967. ישראל "שתיסוג לממדיה הטבעיים", "לבנון שנייה", תהיה ישות שהמצרים והעולם הערבי מסוגלים לקבל; ומכל מקום, ישראל מצומקת לא תוכל להתקיים, תאבד את לכידותה ואת תחושת השליחות שלה; סתירות פנימיות יעלו על פני השטח; והמדינה הישראלית תיבול עם הזמן.¹⁰ בוטרסו

בוטרוס ראלי, אז מומחה אקדמי וחבר בכיר בממסד מדיניות החוץ המצרי, הביע עמדה מתונה מעט יותר:

בכל מקרה, אפשר שמדינות הקו הראשון יסכימו להכיר בעתיד הקרוב זה-היורה בקיומה של ישראל, אך לא באפשרות של כינון יחסים דיפלומטיים, מסחריים או תרבותיים עמה. אין פירוש הדבר שיחסים כאלה אינם אפשריים בעתיד הרחוק יותר. מדינת ישראל תצטרך להוכיח לקהילת המדינות בעולם הערבי כי היא רוצה להשתלב באזור ומסוגלת לכך. נכונות ישראלית זו תחייב אותה לתהליך שערום מקיף, שבו תהפוך ערבית לשפה הרשמית בצד עברית, [ו]לתהליך פעיל של דה-קולוניזציה תרבותית וחברתית, שבו תעוצב מדיניות ההגירה אל הארץ וממנה באופן שיאפשר רק למרכיבים שיוכלו להסתגל לשינוי מהותי זה באופייה של החברה הישראלית להשתלב באוכלוסייה הכללית. המחבר אינו מזלזל בקשיים שייווצרו בחברה הישראלית כתוצאה משינוי זה, [אך] רק שינוי כזה יוכל לגרום לתזוזה בעמדתן של מדינות הקו הראשון ממצב של עימות למצב של דו-קיום, ומשם לרמת שיתוף פעולה שבלעדיה שלום אמיתי ובר-קיימא באזור לא יהיה אפשרי.¹¹

הוויכוח הסתיים במשא ומתן הישראלי-מצרי הישיר, שהתבסס על העיקרון של שטחים תמורת שלום. החלק הדו-צדדי בהסכמי קמפ-דייוויד וחזוה השלום שבא אחריהם נשענו על נוסחה ברורה: נסיגה מלאה של ישראל מחצי האי סיני בתמורה לשלום חוזי, נורמליזציה ביחסים וסידורי ביטחון נאותים. אבל אותה בהירות לא חלה על מסגרת השלום. חילוקי דעות בדבר החלת הסכם האוטונומיה על הפלסטינים העכירו את מערכת היחסים

החדשה, והתקוות הראשוניות לשינוי מרחיק לכת ביחסיה של ישראל עם העולם הערבי התנפצו. בשלבים המוקדמים של כינון השלום עם מצרים היה לישראלים זמן להרהר בכובד ראש על משמעות השלום. שוב לא היה זה מושג מופשט ומעורפל, אלא יעד ממשי ונגיש. מצרים נפתחה לתיירים ישראלים ב־1979, ואלפים נסעו לקהיר, לאלכסנדריה ולמצרים עילית.

אך ב־1981 כבר היה ברור שאבד הכלח על "מסגרת השלום". משמעות השלום הקר הייתה שהיחסים הדיפלומטיים וכמה מרכיבים של "יחסים נורמליים" יושמו ונשמרו וכן שהייתה הקפדה על סידורי הביטחון בסיני, אך עמדת קהיר ומדיניות כלפי ישראל החלו להתאפיין בנימה שלילית וביקורתית. מדיניות סלקטיבית זו איפשרה למצרים לשמור על המרכיבים היסודיים והחשובים ביותר ביחסיה החדשים עם ישראל ולטפח ידודות חדשה עם ארצות־הברית, ובה בעת לפייס את האופוזיציה האסלאמית והשמאלנית בתוכה ולשקם את יחסיה עם העולם הערבי. היו ישראלים שהשמיעו ביקורת והתלוננו: לא זה השלום שייחלו לו ואותו ראו בעיני רוחם. אך היו גם ישראלים אחרים, שחשו שלא בנוח לנוכח אפשרות ההיפתחות לעולם הערבי ואובדן הנוחות שבדרך חיים מוכרת, לא חשו רצון אמיתי בשלום חם וגבולות פתוחים, ולא גילו כלל עניין בהכרת החיים החברתיים והתרבותיים של הערבים. (יש משמעות לעובדה שאף לא שליח אחד של אמצעי תקשורת ישראלי כלשהו הוצב בקהיר מאז חתימת חוזה השלום ועד היום). בינואר 1999, בדברו בפגישה סגורה של דיפלומטים ישראלים בניו יורק, נתן אריאל שרון ביטוי לחוסר הנחת האטביסטי הקיים אצל ישראלים רבים ביחס לרעיון של גבולות פתוחים בין ישראל ובין שכנותיה הערביות: "אם נשמור על גבולות פתוחים – ואולי זהו אחד מחזיונות [תהליך] השלום הזה – אפשר שישראל תוצף בכלי

רכב רבים, תהפוך למדינת מעבר; מאות אלפי מבקרים ערבים יגיעו, לא עם חרבות בידיהם אלא עם ענפי זית בפיהם... זהו נושא מורכב מאוד ונצטרך להקדיש לו מחשבה מרובה".¹²

אפשר שהלוך המחשבה הישראלית היה משתנה עם התפתחותם ההדרגתית של קשרים חדשים, אך ההזדמנות לכך לא ניתנה. תחת זאת, הסכינו שני הצדדים עם המציאות החדשה של מערכת יחסים מוגבלת וסלקטיבית. אלפי ישראלים נסעו למצרים כתיירים; מצרים מעטים מאוד הגיעו לישראל. מרכז אקדמי ישראלי נפתח למרבה הפלא בקהיר, אך כמה עיתונים מצריים משולחי רסן הפכו אותו לשנוי במחלוקת; מכל מקום השפעתו הייתה מוגבלת, שכן מרבית חוגי המשכילים המצרים ואנשי המסד האקדמי העוינים החרימו אותו. ההנחה הישראלית כי שלום עם המדינה הערבית הגדולה, החשובה והחזקה ביותר יקרב מאוד את סיום הסכסוך הישראלי-ערבי התבררה כמוטעית. לשלום שעשתה מצרים עם ישראל לא נודעה השפעה מיידית ועמוקה על חלקיו האחרים של העולם הערבי. סיומו של העימות הצבאי בין מצרים לישראל הביא לטלסקופיזציה של הסכסוך הישראלי-ערבי ולא לצמצומו. יישוב הסכסוך הישראלי-מצרי רק החריף את הממדים הפלסטיניים, הסוריים והלבנוניים ביחסיה של ישראל עם סביבתה. המחשבה שאפשר לעשות שלום ולקיימו ללא פשרה אמיתית הביאה גם נזק בצד התועלת המובנת מאליה. מנחם בגין רצה בשלום נפרד עם מצרים והצליח להשיגו, אך לא היה זה השלום שהישראלים ייחלו לו.

ההשעיה הממושכת של תהליך השלום הסתיימה לבסוף בוועידת מדריד, באוקטובר 1991, ועם התפיסה החדשה שעוצבה בה בדבר ארבעה מסלולי שיחות דו-צדדיים (עם שכנותיה הקרובות של ישראל: סוריה, לבנון, ירדן והפלסטינים) ומסלול מקביל של דיונים רב-צדדיים. כפי שראינו, את המאמצים הרב-

צדדיים ניהלו חמש קבוצות עבודה, שכל אחת מהן עסקה באחד מן הנושאים: פליטים, מים, פיקוח על הנשק וביטחון אזורי, בעיות איכות הסביבה והתפתחות כלכלית. מדינות ערביות מן המפרץ הפרסי ומצפון אפריקה וכן מאזורים אחרים בעולם הוזמנו להשתתף בקבוצות עבודה אלה. בעוסקם בסוגיות שהיו אמורות להיפתר לאחר סיום הסכסוך הישראלי-ערבי, יכלו הצדדים לבחון את האפשרות לשיתוף פעולה אזורי, שיוכל לקדם את המשא ומתן הדו-צדדי המורכב.

רעיון זה התגלה כפרודוקטיבי במיוחד. השיחות הרב-צדדיות היו מוצלחות, הן כשלעצמן הן כנקודת מוצא לוועידות הכלכליות האזוריות, שהיו גולת הכותרת של תהליך השלום באמצע שנות ה-90. שיחות רב-צדדיות אלה הן שהביאו להשתתפות מדינה כמו ערב הסעודית בתהליך השלום. הסעודים היו ביקורתיים מאוד כלפי הסכם השלום המקורי של סאדאת עם ישראל, אך הזמן שינה את נקודת המבט ואת סדר העדיפויות שלהם. המהפכה האיראנית של 1979, עלייתה של מדינה עיראקית רבת-עוצמה וגל האסלאם הקיצוני ששטף את המזרח התיכון, היו איומים חדשים, ומדאיגים, שהעיבו ואיימו על שרידותה של הממלכה ועל שגשוגה. לנוכח התפתחויות אלה, איבד האתגר הישראלי מעוקצו. השלום הישראלי-מצרי והשפעתו המייצבת בלב המזרח התיכון נתפסו עתה כהתפתחות חיובית, שתוכל לסייע בבלימת איראן, עיראק והגל הקיצוני במפרץ. החתימה על הסכמי אוסלו הכשירה מידה של נורמליזציה ישראלית-ערבית. היה זה צעד ראשון, עדיין רחוק מאוד מההגדרה הערבית של "שלום צודק", אך אם "הנציג הלגיטימי היחיד" של הלאומיות הפלסטינית חצה את הסף והסכים להכרה הדדית עם ישראל, מדוע יסרבו הסעודים, העומאנים והתוניסאים לדון עם ישראלים בפרויקטים עתידיים במסגרת קבוצות עבודה רב-לאומיות?

רבין התייחס להתפתחויות אלה במעשיות האופיינית לו. בפני ישראל עמדו גם הזדמנות וגם חובה. זמינותה של מסגרת מדריד, השינויים הברורים בעמדות הערביות והזירות האזוריות והבין לאומיות מסבירות הפנים יצרו מגוון של הזדמנויות חדשות להניע את תהליך השלום קדימה, ועל ישראל הייתה חובה לנצלן. אך כלל לא היה ברור עד איזה שלב יהיה אפשר להתקדם בתהליך השלום ובאיזו דרך. רבין גרס כי ישראל צריכה להפגין את נכונותה, לבדוק את האפשרויות, להתקדם היכן שאפשר ולקבל החלטות חדשות במהלך הדברים.

גישתו של רבין הייתה הדרגתית. כדרכו באמצע שנות השבעים, הוא נמנע מגישה גורפת לפתרון כולל או מהיר. פתרון קבע לא היה מעשי, וכל גרסה שלו שהייתה בהישג יד – מחירה היה גבוה מדי. הצעד הישראלי הראשון צריך להיעשות עם הפלסטינים או הסורים, והצעד הבא יהיה תלוי בפריצת דרך ראשונה זו ויותאם לנסיבות. וכך נחתם ההסכם הראשון עם אש"ף, ואחרייו ההסכם עם ירדן. רבין הופתע מנכונותן של מדינות ערביות אחרות לנרמל את היחסים עם ישראל ולהשתתף בוועידות הכלכליות האזוריות בקזבלנקה ובעמאן. אך ללא הסכם עם סוריה, הייתה הדרך לפתרון רשמי של הסכסוך הישראלי-ערבי חסומה. ובכל זאת לא אצה לרבין הדרך.

הישגים רבים הושגו בזמן קצר, והמשימה הקשה של סיום הדיונים על הסדר הקבע עם הפלסטינים והמשא ומתן המפרך הצפוי עם סוריה יצטרכו להיעשות בתקופת כהונתו השנייה, אם תבוא. שר החוץ שמעון פרס התייחס אל תהליך השלום באורח שונה לחלוטין. הוא היה ער לכל חילוקי הדעות הפוליטיים הטריטוריאליים המורכבים שבין ישראל ובין שכנותיה הערביות, אך לדידו, לא זה היה העניין המכריע. עניינים אלה יטופלו בשלב הראשון, שלב המעבר, שבמהלכו יטופחו אמון וביטחון, אך

"בשלב השני והמכריע של תהליך השלום, הנושא החשוב יהיה אופיו הספציפי של השלום"¹³ ואופי זה ייקבע בהשפעות הגומלין שבין היחסים הישראליים-ערביים ובין ההתפתחויות האזוריות הרחבות יותר שבמסגרתן התנהלו. בקיצור, פתרון אזורי ב-קיימא לבעיה הישראלית-ערבית יתאפשר רק כאשר תוקם במזרח התיכון מערכת אזורית, וגיבושה של זו תלוי בפתרון הסכסוך הישראלי-ערבי. במילים אחרות, ישראל לא תוכל ליהנות משלום יציב כל עוד המזרח התיכון לוקה בבעיות חברתיות וכלכליות חמורות, ושכנותיה של ישראל לא יוכלו להתגבר על בעיותיהן כל עוד לא יצליחו ליישב את הסכסוך שלהן עם ישראל. חזונו של פרס הובע במילים ברורות: שלום בין ישראל לבין שכנותיה הערביות ייצור את הסביבה הדרושה לצורך ארגון-מחדש יסודי של מוסדות מזרח תיכוניים. פיוס וקבלת הערבים את ישראל כמדינה בעלת זכויות ואחריות שוות, יולידו שיתוף פעולה מסוג חדש – לא רק בין ישראל לבין שכנותיה, אלא גם בין מדינות ערב לבין עצמן. הדבר ישנה את פני האזור ואת אקלימו האידיאולוגי... את הבעיות השוררות באזור זה של העולם לא יפתרו מדינות בודדות... ארגון אזורי הוא המפתח לשלום ולביטחון... מטרתנו הסופית היא יצירת קהילה אזורית של מדינות... במתכונת הקהילה האירופית.¹⁴

כשר החוץ של רבין ושותפו, קיבל פרס כר פעולה נרחב כדי לנסות וליישם כמה מרעיונותיו. הוא סייע ליזום את "ועידת התורמות" בווינגטון, שבועיים לאחר טקס החתימה של הסכם אוסלו על מדשאת הבית הלבן; מטרת הוועידה הייתה להעניק דחיפה בין-לאומית נמרצת לכלכלה הפלסטינית ולהעלות את רמת החיים ברצועת עזה ובגדה המערבית. אכן, הכוונה הייתה לעצב מחדש את היחסים הכלכליים בין ישראל ובין הגדה המערבית ורצועת עזה (לאחר שהמסגרת המשפטית

נוסחה בהסכם פריז ביולי 1994). מאחורי יוזמה זו עמדה לא רק המחשבה הברורה והמוכרת כי עושיי-שלום ערבים זכאים לגמול כלכלי; לדעת מעצבי מדיניות אמריקנים וישראלים, חמאס וקבוצות פונדמנטליסטיות אחרות שהתנגדו לערפאת ניזונו מעוני. על-ידי יצירת מקורות תעסוקה חדשים, דאגה לדיור ולבתי ספר טובים יותר, תוכל הרשות הפלסטינית לגבש ציבור שיתמוך בשלום עם ישראל. דרך שונה לנסח זאת הייתה לומר כי יהיה קשה, אם לא בלתי אפשרי, לשמור לאורך זמן על יחסי שלום בין חברה הנהנית מהכנסה שנתית של 18 אלף דולר לנפש, ובין חברה שכנה בעלת הכנסה של פחות מ-1,000 דולר לנפש. הדבר קשה למדי בין מדינות שמפרידים ביניהן גבולות מוגדרים היטב, קל וחומר כשמדובר בשתי חברות שחייהן שלובים במידה רבה אלה באלה. מאמציה של ישראל להשיג סיוע כספי וכלכלי לרשות הפלסטינית היו היבט שנוי במחלוקת של מדיניות רבין-פרס הן בישראל הן בקהילות יהודיות בחוץ לארץ. אחרי שנים של התגייסות נגד ערפאת ואש"ף, היה קשה לקבל את הפיוס, את ההכרה, את הסמליות שבלחיצת יד, וקשה עוד יותר לדמיין מנהיגים ודיפלומטים ישראלים המתאמצים להשיג משאבים כספיים למען אויבי האתמול.

אך עניין זה נגע בלב המציאות החדשה שניסו מעצבי המדיניות הישראלים ליצור. הישראלים טרם החליטו אם רצונם בהפרדה חדה וחלקה ביחסיהם עם הפלסטינים, או בצורה כלשהי של התקשרות והשתלבות. אך תהיה צורתו הסופית של הסדר הקבע אשר תהיה, עצם קיומם של הסכמי אוסלו פירושו כי הסדר זה שוב אינו משחק סכום-אפס. הסתגלות נפשית אל אמת מהפכנית זו מפגרת הרבה מאחור מסיבות מובנות. ממשלת רבין, ובמיוחד שר החוץ פרס, הקדימו בהרבה את הציבור בהסתגלותם למציאות חדשה זו ובעיצובה למען תתאים למדיניות חדשה

הנוגעת לישראל ולסביבתה הערבית. בהנחייתו של פרס, הכינו מומחים הקשורים למשרד החוץ תיק מרשים של פרויקטים כלכליים משותפים. משמעותית במיוחד הייתה ההצעה להקים, בכמה אתרים לאורך קווי התפר המפרידים בין ישראל ובין הגדה המערבית ורצועת עזה, פארקים תעשייתיים במימנם של סוכנויות בין־לאומיות ומשקיעים פרטיים. אלה יספקו תעסוקה לעובדים פלסטינים אגב עידוד שיתוף פעולה כלכלי ישראלי-פלסטיני והקטנת החיכוך או מראית העין של עליונות כלכלית ישראלית. (הדמיון לכמה מהרעיונות שהעלה מוחמד סיד־אחמד עשרים שנה קודם בולט בעליל).

גישה דומה הייתה צפויה גם לגבי יחסיה של ישראל עם ירדן. המלך חוסיין הבהיר היטב כי הוא מצפה ל"פירות של שלום" – שמיטת חובות וסיוע צבאי מצד ארצות־הברית, והשקעות מסיביות בכלכלתה של ירדן, כפיצוי על אובדן הכנסותיהם של העובדים הירדנים במפרץ. הוא גם ציין שהוא מוכן לפתח "שלום חם" עם ישראל, בניגוד בולט למדיניות הקרה של מצרים שהייתה כבר למשל וסמל. משרד החוץ הגיב בכרך עב כרס של פרויקטים הממוקדים בבקעת הירדן. היו בו מפעלי תשתית מרהיבים (למשל, תעלה הנמשכת מים המלח לנמל יחיד בים סוף מעל מפרץ אילת, ונמל תעופה בין־לאומי משותף לאילת ולעקבה) וכן פארקים תעשייתיים באזורי גבול. ההצעה לקיים ועידת עסקים בין־לאומית הועלתה לראשונה במהלך ביקורו החשאי של פרס אצל המלך חוסיין בנובמבר 1993. (פרס רצה לקיים אותה בעמאן). המאמץ הישראלי לנצל את הסכמי אוסלו להשגת שלום עם ירדן היה בחיתוליו, ופרס ביקש להרחיב את סדר היום. המלך עדיין לא היה מוכן למהלך כה נועז בחורף של 1993-1994, אך ממשל קלינטון שוכנע לתת את חסותו לרעיון, וסייע לגייס את חסן מלך מרוקו: הוועידה הראשונה

התקיימה בקזבלנקה כעבור שנה, וועידה שנייה התקיימה בעמאן, באוקטובר 1995.

שתי הוועידות היו התכנסויות מרשימות ומוצלחות של אנשי עסקים ישראלים, ערבים ובין-לאומיים רבים, על אף שקשה להצביע על יוזמות עסקיות ישראליות-ערביות משותפות שצמחו מהן; אף על פי כן, השפעתן הייתה רבה כהפגנת הפוטנציאל הטמון בתהליך השלום. פרס המשיך ביוזמותיו וניסה להקים בנק אזורי מזרח תיכוני, במתכונת בנקים אזוריים בחלקים אחרים של העולם. הוא התקרב למימוש תוכניתו, אך גם ממשל קלינטון וגם מדינות ערב תמכו ברעיון זה בלב ולב, ועם דעיכתו של תהליך השלום הוקפא הרעיון לזמן בלתי מוגבל. ההבדלים בין גישותיהם של רבין ופרס לעשיית השלום בלטו לאור השינויים שהנהיג פרס עם כניסתו לתפקיד ראש הממשלה בנובמבר 1995, לאחר רצח רבין, בניהול המשא ומתן הישראלי עם סוריה. רבין הניח כי ישראל לא תוכל להשיג יותר משלום קר עם סוריה וכי אסד יקפיד על שלום מצומצם יותר מזה שנתן סאדאת. מערכת יחסים חמה וקרובה יותר תוכל להיווצר רק במרוצת הזמן. אך חוזה שלום וסידורי ביטחון מניחים את הדעת יבטלו את סכנתה של מלחמה קונוונציונלית, יסיגו את איראן חזרה לשולי המזרח התיכון, יפתרו את בעייתה של ישראל בלבנון ויבססו את ההסכמים עם ירדן והפלסטינים. הישגים אלה יצדיקו, כך סבר רבין, את הוויתורים שתאלץ ישראל להציע לדמשק.

פרס לא היה מעוניין בגרסה נוספת של שלום קר נוסח מצרים, וחשב שיהיה קשה לשכנע את הציבור בישראל לסגת מרמת הגולן בתמורה לשלום כזה. אך אם יהיה אפשר לקשור את כלכלתה של סוריה באופן הדוק יותר לכלכלה הגלובלית, אם יוזרמו אליה השקעות, אם יהיה אפשר לממש יוזמות עסקיות ישראליות-סוריות (בחסות או בשותפות אמריקנית במקרה

(הצורך), תפתח מערכת אינטרסים שתפחית את הסכנה לחידוש הסכסוך. ואם כמה מיוזמות משותפות אלה יקומו ברמת הגולן, תהיה "שכבת מגן" זו אמצעי ביטחון חשוב לא פחות ממערכת ביצורים נוספת, וסוריה תיאלץ לחשוב פעמיים לפני שתפתח במהלך שיסכן את השקעותיה ואת האינטרסים שלה בגולן.

יוזמות משותפות בגולן יקלו גם את ביצוע הוויתורים הישראליים, ויקהו את תחושת האובדן והפרידה. במונחים של תיאוריית פתרון-סכסוך – בעוד שרבין ביקש "הסדר" עם סוריה, פרס שאף ל"פתרון" או "יישוב הסכסוך". פרס גם שאף להפוך הסכם אפשרי עם סוריה לקרש קפיצה להסדר ישראלי-ערבי כולל. בדיוניו עם ממשל קלינטון, הוא העלה את הרעיון של מערכת ביטחון אזורית במזרח התיכון, אם כי לדעת האמריקנים, הרעיון טרם הגיע לכלל הבשלה. בינתיים דיונים בין ישראל לתורכיה הסתיימו בהסכם רשמי לשיתוף פעולה אסטרטגי. להלכה, מערכת יחסים ישראלית-תורכית זו הייתה יכולה להשתלב במערכת אזורית שתכלול את כל המדינות הערביות המרכזיות, אך למעשה ראו בנות-שיחה של ישראל, ובראש ובראשונה סוריה, במהלך זה צעד אנטי-ערבי, החייאת "ברית הפריפריה" של דוד בן-גוריון מסוף שנות ה-50. אסד הסתייג גם מההיבטים הכלכליים של מדיניות השלום של פרס, אשר אותם הוקיע כבר בעבר כמזימה ישראלית המכוונת נגד הלאומיות הערבית. את הרעיון של עסקים משותפים ראה כחדירה משפילה לענייניה של ארצו: כל מעורבות ישראלית בפרויקטים ברמת הגולן תתפרש כהנצחת נוכחותה באזור ותמנע ממנו את האפשרות לטעון לשחרור מלא של השטחים הסוריים שאבדו ב-1967. כפי שניסח זאת הביוגרף של אסד, פטריק סיל: "מרבית הסורים היו רואים בהסדר כזה חשיפת חברתם, תעשייתם, מסורותיהם התרבותיות וביטחונם הלאומי לחדירה

ישראלית עוינת. מבחינתו של אסד, הסכם כזה היה שם ללעג את הקריירה שלו כולה".¹⁵

מאלפת העובדה שהמשא ומתן בין ישראל לסוריה קרס במרס 1996 מסיבות הקשורות פחות לראייתו הקודרת של אסד את חזון היחסים הכלכליים עם ישראל ויותר לתגובתו ליוזמתו של ראש ממשלה שגילה להיטות להגיע עמו להסכם. אסד ניהל משא ומתן כעוס וזעוף עם ישראל כמי שכפאו שד, ועכשיו הצטמצמו האופציות המדיניות שלו. בתור עושה-שלום בעל כורחו הוא גמר אומר להסכים רק לבלתי נמנע, והפגין מורת רוח כלפי מהלך האירועים. אסד מתח ביקורת על כל מי שסטה מהמסלול שניסה להתוות – מי שנתן, לדעתו, יותר מדי לישראל, ובכך חתר תחתיו – ובה בעת מצא עצמו תחת ביקורת של מתנגדים סורים ואחרים לשלום עם ישראל, שציפו ממנו להמשיך לדבוק ברעיונות ובעקרונות שהיה מזוהה איתם בעבר. מי שחשבו ואמרו כי מושגים כגון "מהפכה", "אחדות ערבית" ו"סוציאליזם ערבי" איבדו מזמן את משמעותם וכי הבעת' היה למושג ריק מתוכן, אך קיוו נגד כל הסיכויים כי אסד יעמוד בפרץ, קיבלו את נכונותו לחתום על חוזה שלום עם ישראל באכזבה מרה. הקווים המפרידים בין עמדתו של אסד ובין עמדת מבקריו ובינה ובין עמדת מושאי ביקורתו שלו, הם ציוני דרך, ובבואנו למפות – ולהבין – את העמדות הערביות כלפי עשיית שלום עם ישראל עלינו להבין היכן הם נמצאים. קצות הקשת ברורים ומובדלים: בקצה האחד ההתנגדות המוחלטת של יריבי השלום האידיאולוגים, האסלאמים והאחרים, לכל הסדר או השלמה, ובקצה השני – תמיכה גלויה וחד-משמעית בשלום מלא עם ישראל. במרכז הקשת, מבדילות אבחנות דקות בין קבלה מאולצת של הפיוס ובין חוסר רצון כעוס להסכים לשלום, או ביקורת כלפי כל הסכם עם ישראל.

בשלהי תקופת אסד היה זה שר החוץ שלו, פארוק אל־שרע, שניסח בצורה אפולוגטית את גרסת המשטר באשר לנכונותו לחתום על חוזה שלום עם ישראל. תמציתה של גרסה זאת אומרת שחתימה על חוזה שלום עם ישראל פירושה מעבר ממאבק עם אויב קיומי לתחרות עם יריב. "שלום מיותם" הוא המונח שבו משתמש פואד עג'מי כדי לתאר את העמדה כלפי השלום עם ישראל שאימצה דעת הקהל הערבית.¹⁶

קשה למדוד דעת קהל בכל ארץ שהיא, ובמיוחד בארצות שבהן שורר משטר בלתי דמוקרטי או דמוקרטי למחצה; אך דומה שבמקרה זה אין פער בין רחשי לב כלל הציבור ובין העמדות שמציגים אינטלקטואלים וחוגי המשכילים. בכולן יש נימה של תבוסה. שנים אלה לא היו טובות לעולם הערבי. אידיאולוגיות ישנות גוועו או התיישנו ולא הוחלפו באחרות; התקוות הגדולות של "עשור הנפט" התנפצו זה כבר. צדאם חוסיין הובס במלחמת המפרץ, ואף ששכניו הקרובים נשמו לרווחה, היו שקיוו להתחדשות הלהט, הרוח והאידיאלים המהפכניים, והתאכזבו מרה. סוף המלחמה הקרה והתפוררותה של ברית המועצות הותירו את ארצות־הברית במעמד של השפעה יתרה במזרח התיכון. האסלאם הפוליטי, מקור לאיום ולהתחדשות גם יחד, עבר ככל הנראה את נקודת השיא שלו. וגם אם המשטרים הערביים מראים עמידות מפתיעה, זו אינה עולה בהכרח בקנה אחד עם פתיחות וחדשנות. בנסיבות אלה, שלום עם ישראל שיושג בתנאים קרובים יותר לעמדה הישראלית מאשר לערבית, נתפס כהשפלה נוספת. המשורר הסורי הגולה ניזאר קבאני, ממבקרי הרהוטים והחריפים ביותר של "הסדר הערבי", פירסם באוקטובר 1995 שיר נוקב ורבי־עוצמה ובו הביע את סלידתו מהסכמי אוסלו ומ"המצב הערבי" שחשפו. "חומות הבושה

האחרונות נפלו", כתב, "עלצנו ורקדנו והתברכנו על שחתמנו על שלום הפחדנים"¹⁷.

הייתה זו כניעה משפילה, שבה מיהרו הערבים לנשק את נעלי "הרוצח... הותירו בידינו קופסת סרדינים ושמה עזה ועצם יבשה ושמה יריחו... אחרי הרומן החשאי באוסלו, יצאנו עקרים. נתנו לנו מולדת קטנה מגרגר חיטה". ועסקה זו נחתמה בארצות-הברית – "הנדוניה הייתה בדולרים... העוגה, מתנה מאמריקה". אך זעמו האמיתי של קבאני הופנה נגד הממסד הערבי הפוליטי, שעליו הוא הטיל את האחריות לאומללות ולהשפלה שבתנאי השלום עם ישראל, ולהידרדרות המקיפה יותר, שהגילויים שלה ותוצאותיה מגולמים בהסכמי אוסלו.

מי ישאל את השליטים על שלום מוגי הלב על שלום המכירה בתשלומים והשכירה בתשלומים על שלום הסוחרים והמנצלים? מי יוכל לשאול אותם על שלום המתים?

הם קִסו את הרחוב ורצחו את כל השאלות ואת השואלים. מה שביטא קבאני בשירה, אמרו אחרים בפרוזה. אדוארד סעיד, בכיר האינטלקטואלים הפלסטינים, שהיה מתומכי ערפאת כמה שנים קודם, הוקיע את הסכמי אוסלו וכינה אותם "מכירת חיסול". בספרו הפוליטיקה של הנישול, הוא כתב:

משנמוג חלק מן האופוריה לאחר החגיגה הגדולה של פריצת הדרך, אפשר עתה לחזור ולבחון את ההסכמים בין אש"ף לישראל בשכל ישר כנדרש. בחינה כזו מעלה תמונה של עסקה פגומה, הנוטה עוד יותר לרעת הפלסטינים משהונח תחילה. חזות עסקי השעשועים של הטקס בבית הלבן ב־13 בספטמבר, המחזה המשפיל של יאסר ערפאת המודה לכולם על השעיית מרבית זכויותיהם של בני עמו והביצוע החגיגי של ביל קלינטון... כל אלה מסתירים

באורח זמני בלבד את ממדיה המדהימים של הכניעה הפלסטינית הפתאומית, המדיפה את ריח תשישותה של ההנהגה הפלסטינית וערמומיותה של ישראל... לסיכום, עלינו לצאת ממצב האומללות הרופסת שבו נשאנו ונתנו לאמיתו של דבר על הצהרת העקרונות של אוסלו ולחתור להסכמים מקבילים עם ישראל והערבים, הנוגעים לשאיפות הפלסטיניות הלאומיות ולא המוניציפליות. אך אין בכך לשלול התנגדות לכיבוש הישראלי, הנמשך ללא הגבלת זמן.¹⁸

שם השיר של קבאני הוא "אל־מוהַרְוֵילון" (הנחפזים) – כינוי גנאי לערבים שאצה להם הדרך להשיג נורמליזציה עם ישראל. מונח זה, שבו השתמש משורר זועם כדי להוקיע את הממשלות הערביות, בעיקר אלה של מצרים וסוריה, על תמיכתן במגעיים, במדיניות ובהסכמים שנואים – אלה המונחים הביקורתיים שנקטו למרבה האירוניה הממשלות הערביות עצמן כלפי מי שהן האשימו בתשוקה "לנרמל" את היחסים עם ישראל מהר מדי. הדבר מדגיש שני היבטים חשובים בגישה הערבית לעשיית שלום עם ישראל: מרכזיות רעיון הנורמליזציה ומערכת היחסים המורכבת בין המעמדות הפוליטיים השליטים ובין החברות שלהם בכל הנוגע לסוגיה זו. בדין ציין עג'מי שהסתייגויות מיחסים עם ישראל היו נושא שבו יכלו ממשלות אוטוקרטיות ו"החברות האזרחיות" שלהן לגלות תמימות דעים ולארגן סביבו מעין "חלוקת עבודה". אם נוח לסאדאת ולמובארכ לשמור על שלום "קריר" עם ישראל, מדוע לא יניחו לארגונים מקצועיים מצריים להחרים את עמיתיהם הישראליים, או יאפשרו לעיתונות המצרית לשחרר את זעמה ומפח נפשה בגידופים נגד ישראל? הוא הדין במשטר סורי הנושא ונותן על שלום עם ישראל ומנסה להשיג שלום מצומק ביותר: גם הוא יוכל להסתייע בתהליך

המשא ומתן בהצהרותיהם של סופרים ועיתונאים סורים בגנות נורמליזציה עם ישראל. וגם ערפאת אינו יכול לבוא בטרוניה אל אדוארד סעיד, הישאם שראבי או האינטלקטואלים הפלסטינים החשובים האחרים על שמתחו ביקורת על הסכמי אוסלו, שהרי הוא עצמו ציין בפומבי ש"המאבק נמשך", כשהוא נסחף מפעם לפעם לרטוריקה מתלהמת. באמצע שנות ה-90 החליף המונח "נורמליזציה" את "השלום הקר" כמושג המפתח בדיון על אופיו של השלום הישראלי-ערבי.

מעניינת ומשמעותית היא העובדה ששינוי זה מיקד את הדיון ברעיון שהיה קרוב ביותר למטרתה המקורית של הציונות, שביקשה לנרמל את מצבם של היהודים בהקמת מדינה שבה יוכל העם היהודי לפתח חברה וכלכלה בריאות. כפי שראינו, הדבר לא אירע ב-1949. מדינה יהודית קמה ושרדה את מלחמת 1948, אך לא הצליחה להשיג את הכרת מדינות ערב בעצם קיומה. סירוב, דחייה וחרם היו כלי הנשק היעילים ביותר בידי הצדדים הערביים בסכסוך הערבי-ישראלי.

כך דחו את המדינה החדשה שכנותיה הקרובות, העולם המוסלמי כולו ולימים ברית המועצות ומרבית מדינות העולם השלישי. אף על פי כן שיגשגה ישראל, אך מצבה האזורי ומצבה הבין-לאומי לא היו נורמליים. שלום עם הערבים היה המפתח לנרמול שני המצבים. סוף המלחמה הקרה ותחילתו של תהליך מדריד שיפרו את מצבה הבין-לאומי של ישראל, אך נרמול "המצב הישראלי" לא היה בגדר האפשר ללא יישוב הסכסוך הישראלי-ערבי. עם המשא ומתן על הסכמים חדשים, החתימה עליהם וביצועם בשנים 1992-1995, נודעו לנורמליזציה שתי משמעויות שונות: כינון יחסי שלום נורמליים דו-צדדיים בין ישראל ובין שותפותיה הערביות העיקריות; ומידה רבה יותר של נורמליזציה במעמדה של ישראל במזרח התיכון בעצם

השתתפותה במסגרות אזוריות ובין־לאומיות לצד נציגים ערבים ואחרים. התגובה הערבית לשאיפה הישראלית לנורמליזציה הייתה מגוונת ביותר. עמדתה המקורית של סוריה בשיחות הדור־צדדיות של 1992-1993 הייתה כי נורמליזציה חורגת מתחום השלום שהתיר הקונצנזוס הערבי לצורך השבת השטחים שאיבדה סוריה ב־1967. הסורים קיבלו בא־ירצון את רעיון השלום החוזי, אך המשיכו לטעון כי ההגדרה הישראלית של נורמליות – למשל, בתרבות, במסחר וביחסים כלכליים – נוגעת לסוגיות המצריכות את הסכמת ה"חברה" ולא הממשלה, וכי התנאים שיאפשרו יחסים כאלה יוכלו להתפתח רק בחלוף הזמן. באוגוסט 1993, כשביצע רבין את "המהלך ההיפותטי" שלו וכלל נורמליזציה בהצעת השלום הישראלית, הגיב אסד באומרו לוורן כריסטופר כי הוא "אינו אוהב" ו"מתקשה לקבל" מונח זה; נדרשה שנה נוספת של שיחות תלת־צדדיות עם ישראל וארצות־הברית עד שסוריה הסכימה לנורמליזציה מוגבלת ומוגדרת היטב כחלק מיחסי שלום אפשריים עם ישראל. עמדה סורית זו שיקפה, ללא ספק, את סגנון המשא ומתן במשטרו של אסד. כל הנושאים והפרטים היו נתונים למשא ומתן נוקשה: ככל שישראל השתוקקה לנורמליזציה, כך האמיר המחיר שיהיה עליה לשלם. מטבע הדברים, ניסתה סוריה גם לדבוק בתקדים המצרי של שלום קר. מצרים חתמה על חוזה שלום מלא, ובו נספחים רבים העוסקים בנורמליזציה רחבה ביותר, ואחר כך מצאה את הדרך לרוקן הסכמים אלה מתוכן, אגב שמירה על מהות היחסים שנכוננו בתום המלחמה ומעמדם הרשמי. אפשר שסוריה תוכל להשיג הישג דומה בכך שתעקוף לגמרי את סוגיית הנורמליזציה. אסד גם חש כי אל לו להסתפק בשכפול ההסכם המצרי עם ישראל (אם ההסכם שלו עם ישראל ייראה כהעתק של הסכמי קמפ־דיוויד, הוא יתקשה להסביר מדוע לא חתם עליו

חמש־עשרה שנה קודם) ושאף להישג שיהיה, לפחות בהיבט מרכזי אחד, טוב יותר מן השלום שעשה סאדאת. לימים הבין אסד כי לא יוכל להשתמש בתקדים שהציבה מצרים כשהשיגה נסיגה מלאה של כוחות ישראליים משטחה, אם לא יציע בתמורה חוזה דומה של שלום עם נורמליזציה, לפחות על הנייר. מעבר לשיקולים אלה קיננו בסוריה חששות אמיתיים משאיפותיה של ישראל ומזימותיה לאחר שיושג שלום. אסד לא התעתד לפתוח את סוריה לעסקים ולטכנולוגיה ישראליים, או לשקול יצירת "מזרח תיכון חדש" על חורבות אותו עולם ערבי, שבעיני הערבים היה מושג חופף כמעט למזרח התיכון המאוכלס אכן ברוב ערבי־אסלאמי. הועלתה תיאוריה כי אסד היה מודאג מן ההשפעות המערערות של שלום עם ישראל עד כדי כך שלא רצה באמת ובתמים להגיע להסכם, והוא נשא ונתן "בהילוך סרק".¹⁹ אך זו הגזמה. אסד האמין כי משטרו יוכל להתמודד עם ההשפעות של שלום ונורמליזציה מצומצמת עם ישראל, אך מטרתו הייתה להגביל את ישראל, ולא לסייע בהשתלבותה במזרח התיכון. באוקטובר 1995 הוא יצא בחריפות נגד עצם הרעיון:

אני תוהה ביחס לרעיון זה בעתיד הערבי הרחוק, וביחס לערכיו ותפקידו בהווה ובעתיד... זו המטרה שהם מבקשים... מדוע מייסדים את המזרח התיכון? המזרח התיכון כבר קיים. הדבר המוזר הוא הצגת המזרח התיכון כחלופה לערביות...²⁰

כפי שראינו לעיל, ב־1995 ננעל אסד בעמדה לא נוחה ביחסו אל האדריכל הישראלי של חזון "המזרח התיכון החדש", שהיה מוכן להרחיק לכת הרבה יותר מרבין, אך עמד על "איכות" ו"עומק" ביחסי השלום החדשים, וראה בנורמליזציה ובשיתוף פעולה כלכלי את המפתח להשגתם. קשייו של אסד ביחס לגישה

זו היו מרכיב חשוב באי־היכולת להשיג פריצת דרך. ואשר למצרים, על אף שקיים ממד פנימי ליחסה השלילי לנורמליזציה עם ישראל,²¹ הרי הוא בראש ובראשונה תוצאה של שיקולי מדיניותה האזורית. מצרים הייתה שותפה לחששותיה של סוריה באשר ל"מזרח תיכון חדש", אך בעוד שדמשק השמיעה את מחאותיה והתנגדותה משולי הזירה, נאלצה מצרים, מעצם היותה הן עמוד תווך של תהליך השלום והן מבקרת של התקדמותו המופרזת, לדעתה, לאמץ מדיניות מורכבת הרבה יותר. ניצחונו של נתניהו ודעיכתו של תהליך השלום פישטו את בעיותיה, שכן תפקידה האזורי של ישראל נחלש ומצרים יכלה לעבור מביקורת עדינה ועקיפה על בהילותו המוגזמת והמוקדמת מדי של העולם הערבי להגיע לנורמליזציה עם ישראל לביקורת הנורמליזציה בתור שכזאת. "נורמליזציה היא המצאה ישראלית", הצהיר אוסאמה אל־באז, דיפלומט מצרי מעמיק במיוחד, "ומשמעותה היא כינון מערכת יחסים מיוחדת. מערכת יחסים שכזאת חייבת להתבסס על תפיסה משותפת של העתיד ועל אינטרסים משותפים כלפיו, ואלה נעדרים מהתקדמות אמיתית ומהתנהגות ישראלית נורמלית, העומדת בקריטריונים משפטיים; אין אפשרות לקיים יחסים נורמליים פן יופר האיזון".²²

ירדן עיצבה את מדיניות השלום שלה בדרך שלישית. היא הייתה מוכנה להציע לישראל שלום חם בתמורה לתגמולים שציפתה לקבל בתחומים אחרים ביחסיה עם שכנתה. המשטר ההאשמי לא חשש מהשפעת יחסים נורמליים עם ישראל על יחסי הפנים שלו או מהתפקיד האזורי המרכזי שתמלא ישראל על חשבון כמה מיריבותיה של ירדן. אך מהלך האירועים בשנים האחרונות הפך מדיניות שכזאת לבלתי אפשרית. רצח רבין, התנגדות מבית, אי־מימוש "תמלוגי השלום" המצופים והדעיכה הכללית של דיפלומטיית השלום אילצו את המלך חוסיין להקטין

את עוצמת השלום והנורמליזציה. ועכשיו, תחת יורשו, יחסיה של ישראל עם ירדן אינם נראים שונים בהרבה מיחסיה עם מצרים. בה בעת, הגישה הפלסטינית לסוגיית הנורמליזציה נטולת עכבות להפליא. הדבר נשמע אולי מפתיע, בהתחשב באופיו המר של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, אך הוא מובן לחלוטין אם מביאים בחשבון את המציאות של שתי חברות השלובות זו בזו. מכל מקום, יכולת ההשפעה של הפלסטינים על תהליך השלום נובעת בעיקר ממעמד המרכזי בקביעת הלגיטימציה וסופיות ההסדר. עניין חיוני זה נוגע בלב יחסיה של ישראל עם העולם הערבי. ישראל נראית לערבים כישות רבת-עוצמה, תקיפה ומאיימת, בשעה שאזרחי ישראל היהודים ומנהיגיה אפופים תחושות של פגיעות ורדיפה. הערבים מאמינים באופן עקרוני שהזמן מיטיב עמם, וישראלים רבים סבורים כמותם. אך המסקנות שמסיקים שני הצדדים מאותה השקפה ממש, בנוגע לאופיו של ההסדר הסופי, שונות לחלוטין. הישראלים מציעים לוותר באופן סופי על נכסים ממשיים תמורת ההבטחה כי ההסדר מוחלט וסופי, ולא פתוח. שאיפה זו עומדת בניגוד לנטייה ערבית למנוע מישראל נכס זה בדיוק – תחושה מעוררת ביטחון של סיום מוחלט.

מאז ועידת קהיר, ביוני 1996, קיימת הגדרה ערבית רשמית של התנאים שבהם יהיה אפשר להשיג שלום ישראלי-ערבי כולל (ובמשתמע, את סיומו של הסכסוך הישראלי-ערבי): דבקים באחריותם הלאומית, מאשרים המנהיגים הערבים כי השגת שלום כולל וצודק במזרח התיכון מחייבת נסיגה ישראלית מלאה מכל השטחים הפלסטיניים הכבושים, לרבות ירושלים הערבית, שתאפשר לפלסטינים לממש את זכותם להגדרה עצמית ולהקים מדינה עצמאית, שבירתה היא ירושלים הערבית. זאת, מפני שהבעיה הפלסטינית היא לב הסכסוך הישראלי-ערבי.

מנהיגי ערב קוראים גם לנסיגתה המלאה של ישראל מרמת הגולן הסורית אל קווי 4 ביוני 1967, ולנסיגה מלאה וללא תנאי של ישראל מדרום לבנון ומהבקאע המערבית, עד לגבול הבין־לאומי, על פי החלטות מועצת הביטחון 242, 338 ו־425, והעיקרון של שטחים תמורת שלום. על בסיס עקרונות אלה, הם קוראים לחידוש השיחות בכל המסלולים. מחויבותן של ארצות ערב להמשך תהליך השלום, במטרה להשיג שלום צודק וכולל המעוגן בלגיטימציה בין־לאומית, היא יעד וכן בחירה אסטרטגית. מחויבות זו מצריכה התחייבות רצינית וחד־משמעית דומות מצדה של ישראל, החייבת לעמול להשלמת תהליך השלום בדרך שתשיב את הזכויות ואת האדמות הכבושות ותבטיח את ביטחונן המאוזן והשווה של כל המדינות באזור, על פי העקרונות שעליהם הוסכם בוועידת מדריד, ובמיוחד עקרונות השטחים תמורת שלום, והביטחונות שניתנו לצדדים.

המנהיגים הערבים מדגישים את דבקתם בהחלטות האו"ם, שאינן מקבלות שום מצב הנובע מפעילות ההתנחלות הישראלית בשטחים הערביים הכבושים ואינן מכירות בו. הם רואים פעולות התנחלות אלה כלא חוקיות ולא מחייבות. הם רואים בבניית ההתנחלויות ובהבאת מתנחלים אליהן הפרה של ועידת ז'נווה ומסגרת מדריד ומכשול לתהליך השלום. הם קוראים להפסקת כל פעילות התנחלותית ברמת הגולן הכבושה ובשטחים הפלסטיניים הכבושים, במיוחד בירושלים, ולפירוק התנחלויות אלה. הם גם דוחים כל שינוי באופייה של ירושלים הערבית ובמעמדה החוקי. הם מדגישים כי שלום כולל וצודק במזרח התיכון לא יושג עד שיימצא פתרון לסוגיית ירושלים ולבעיית הפליטים הפלסטינים, שמוקנית להם זכות שיבה על פי הלגיטימציה הבין־לאומית והחלטות האו"ם.²³ [הדגשת המחבר]

ממרס 2002 הוחלפה נוסחת הקונצנזוס הערבי ביחס לשלום עם ישראל ב"יוזמת השלום הסעודית", שאומצה בוועידת הפסגה הערבית בבירות והפכה ל"יוזמת השלום הערבית". ירדן, המודאגת מהשפעת הסכסוך המחריף בין ישראל לפלסטינים על מעמדה שלה, וערב הסעודית, שנוסף על דאגה דומה חרדה לתדמיתה אחרי פיגועי 11 בספטמבר, מילאו תפקיד מוביל בשינוי הקונצנזוס הערבי בנוגע לדמותו של פתרון הקבע. הטקסט שאימצה פסגת בירות חזר ואישר את ההחלטות שהתקבלו ב־1996 והתקדם מעבר להן. בליבת היוזמה של 2002 נמצאו היסודות הבאים:

1. נסיגה ישראלית מלאה מהשטחים שנכבשו מאז 1967, ובכללם רמת הגולן הסורית, לקווי 4 ביוני 1967 וכן מהשטחים שנותרו כבושים מדרום לבנון.
2. השגת פתרון "צודק ומוסכם" לבעיית הפליטים הפלסטינים בהתאם להחלטת עצרת האו"ם מספר 194.
3. הסכמה "ישראלית" להקמת מדינה פלסטינית עצמאית וריבונית בשטחים הפלסטיניים הכבושים מאז 4 ביוני 1967 בגדה המערבית וברצועת עזה שבירתה במזרח ירושלים.

מדינות ערב קבעו כי לאחר שישראל תיסוג מן השטחים והמדינה הפלסטינית תקום, הן תראינה את הסכסוך עם ישראל כסכסוך שהסתיים, יחתמו על הסכם שלום עם ישראל, ישיגו ביטחון לכל המדינות באזור ו"יכוננו יחסים נורמליים עם ישראל במסגרת שלום כולל ומבטיח את דחייתן של צורות יישובם [או אזורחם על פי האופן שבו מפרשים את המונח "תְּוֹטִין"] של הפלסטינים הסותרות את התנאים המיוחדים של הארצות הערביות המארחות". חשוב לזכור שלצד החלטות הפסגה פורסמה בסופה גם הודעת סיכום שכללה התייחסות שונה לגמרי

לסוגיית זכות השיבה. העמימות שבה טופלה סוגיה זאת בהחלטת הפסגה הוחלפה בהודעת הסיכום בדרישה מפורשת "להבטיח את זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים המבוססת על ההחלטות הלגיטימיות הבין-לאומיות [לשון אחר האו"ם] והמשפט הבין-לאומי כולל החלטת האו"ם 194 ודחייה של כל פתרון שכלל את "יישובם או אזרוחם הרחק מבתיהם". מעניין שוועידת הפסגה הערבית בריאד ב־2007 אימצה את היוזמה הערבית בלי לחזור על נוסח הודעת הסיכום של פסגת בירות.²⁴

את יוזמת השלום הערבית אפשר לנתח בשני אופנים שונים לגמרי: האחד, ניתוח טקסטואלי – ניתוח ששם את הדגש על פירושם המדויק והמשתמע של המונחים וצירופי המילים המופיעים בהודעה. בהקשר זה עוררה היוזמה הערבית ויכוח בין מומחים (ושאינם מומחים) בישראל לגבי שני עניינים הנוגעים לסוגיית השיבה. בנוסח היוזמה אין אזכור מפורש לתביעת השיבה, אך הטקסט עומד על התביעה הערבית המסורתית לפתרון "צודק" לבעיית הפליטים הפלסטינים ונדרש להחלטת האו"ם מספר 194 שממנה נשאבת התביעה לזכות השיבה. תביעה זו מאוזנת במידה מסוימת בהוספת הביטוי "מוסכם" ביחס לפתרון, מה שאמור לאפשר לישראל להתנגד לדרישות פלסטיניות, שלא תהינה מקובלות עליה. מחלוקת אחרת נוגעת למונח "תוטין", שאחדים מפרשים כ"יישוב" או "יישוב מחדש" ואחרים כ"אזרוח". מחלוקת זאת נראית עקרה. בין שמתנגדים ל"יישוב" ובין שמתנגדים ל"אזרוח" עדיין נותרת פתוחה שאלת עתידם של הפליטים הפלסטינים וצאצאיהם והנוסחה שתאומץ כחלק בפתרון הקבע.

השני מייחס חשיבות פחותה לניסוח ולפלפול טקסטואלי ומקנה חשיבות רבה יותר לאפשרות לשבץ את ההסדר הישראלי-

ערבי בהסדר אזורי כולל. אבל הניסיון להעתיק את הדגש מניתוח משפטי־טקסטואלי דקדקני לעיסוק במציאות הפוליטית והדיפלומטית נתקל בקשיים מסוג אחר. יוזמת השלום הערבית מושתתת על טקסט פשוט אך מצומצם; כדי להקנות לה תוקף יש לפתח אותה לתוכנית פעולה מלאה. כדי להתקדם מנקודת המוצא שהיוזמה מציבה, צריך מנהיג ישראלי לאמץ אותה ולהיכנס לדו־שיח עם מחבריה והעומדים מאחוריה. דא עקא, שבקבלת היוזמה כנקודת מוצא כרוכה הסכמה מראש לנסיגה מלאה בחזיתות הפלסטינית והסורית.

קושי זה מסביר מדוע מנהיגים ישראלים שוחררי הסדר כאהוד אולמרט וציפי לבני, שהשתעשעו ברעיון של מתן תגובה לגרסה משופרת של היוזמה, המשיכו בסופו של דבר ללכת בנתיבים המוכרים של משא ומתן ישראלי־ערבי. במהלך העשור הקודם נהייתה יוזמת השלום הערבית לאחת הסוגיות שחצצו בין שני המחנות היריבים שהתמודדו על הגמוניה אזורית במזרח התיכון. המחנה המתון או השמרני בהנהגת מצרים, ערב הסעודית וירדן הוא ששקד על קידומה של תוכנית זאת. מנהיגיו ראו את איראן ולא את ישראל כאיום העיקרי על האינטרסים שלהם ואכן ביקשו ליישב את סכסוך ישראל־ערב כדי שיוכלו להתפנות לעסוק בבעיה העיקרית שעל סדר יומם – איראן. איראן נאבקה במחנה זה והקימה את "ציר ההתנגדות" (מוקאוומה). התנגדות הייתה בעת ובעונה אחת הלך רוח ותוכנית קונקרטיית במאבק נגד ארצות־הברית וישראל. איראן ובעלות בריתה שללו את עצם רעיון ההשלמה עם ישראל. תהליך השלום של שנות ה־90 נתפס והוצג על ידם כניסיון להכניע את העולם הערבי ולמקם אותו בתוך "סדר אמריקני". התנגדות לארצות־הברית וישראל ולתהליך השלום הייתה ציווי אידיאולוגי. היה חשוב להביס את רעיון השלום ובמקומו להניף את נס ההתנגדות והניצחון.

סוריה מילאה תפקיד תמוה: היא הייתה בעלת הברית האזורית של איראן ושיתפה פעולה בקידומו של ציר ההתנגדות ובה בעת לא פסלה את רעיון המשא ומתן עם ישראל ואף ניהלה משא ומתן כזה קרוב לשנתיים.²⁵ בין עמדותיהן של ארבע השותפות לציר ההתנגדות היו הבדלים משמעותיים. באיראן נוספו עם השנים ניואנסים שנבעו מתמורות אישיות ופוליטיות. בעיקרו של דבר, שלילה של ישראל ושל זכותה להתקיים, מתוגברת בעמדות שליליות כלפי היהדות והיהודים, מקורה במורשתו של האסלאם השיעי, ואיראן אימצה אותה כעמדה בסיסית (ולעיתים ככלי שימושי) במדיניותה האזורית. האייתוללות התייחסו לשלום עם ישראל ביוזמת ארצות־הברית כאל אקט של כניעה, שחובה להיאבק בו. מאידך גיסא, התנגדות אפקטיבית לישראל תוכיח את חוסר התוחלת שבכניעה. במרוצת הזמן נוסף לגישה זאת מוטיב: ישראל אמנם שטנית, אך לא חזקה. היא עוברת תהליך של דעיכה ומפלתה הוא עניין אפשרי ולא רחוק. בין בעלות בריתה ולקוחותיה של איראן עמדתו של חזבאללה ביחס לישראל היא הקרובה ביותר לזו של טהראן. במאי 2000, לאחר הנסיגה החד־צדדית של ישראל מלבנון נשא מנהיג הארגון, חסן נצראללה, את נאום "קורי העכביש" המפורסם כשהוא משתמש בדימוי זה לתאר את ישראל כישות דוחה וחלשה כאחת. תשע שנים אחר כך הוצגה עמדתו העדכנית של חזבאללה במסמך המדיני שהוגש לעצרת הכללית של הארגון ב־30 בנובמבר 2009:

אנחנו ניצבים בפני שני מסלולים סותרים. האחד, ממזג התנגדות פעילה (מקאומה) עם התנגדות סבילה (מומאנעה). מסלול זה מושתת על ניצחונות צבאיים והצלחות מדיניות... הוא משקף דבקות במטרה. על אף אתגרים רבים הוא הצליח להטות את מאזן הכוחות האזורי עבור ההתנגדות ותומכיה. המסלול השני, שליטה

ושתלטנות אמריקנית וישראלית... נתיב זה ספג מכות צבאיות וכישלונות מדיניים... כיום אנחנו בעיצומן של תמורות היסטוריות המבשרות את שקיעתה של ארצות-הברית כמעצמה הגמונית... אנחנו חוזים גם בתהליך מואץ של דעיכת הישות הציונית...

נצראללה, שהקריא את הטקסט, המשיך לתאר את תולדות הצלחותיה של ההתנגדות בין 1982 ל-2006 ולהוקיע את אופייה של ישראל ואת קיומה:

התנועה הציונית היא תנועה גזענית וחודה של השתלטנות והשחצנות המערבית. במהותה היא פרויקט של התנחלות, ייחוד והתפשטות. המאבק שאנו מנהלים נגד האויב הציוני והקולוניאליסטי הוא מאבק קיומי והגנה עצמית נגד הכיבוש, התוקפנות והגזל של ישראל המאיימת על עצם קיומנו. התוצאה הטבעית היא שישות גזלנית ומלאכותית זאת מוצאת עצמה במצב של מצוקה קיומית... חובתה של האומה כולה היא לא להכיר בישות זאת, יהיו הלחצים והאתגרים אשר יהיו. במקום זאת עלינו לפעול כדי להביא לשחרור האדמה אשר נשדדה והזכויות שנבזזו גם אם ייארך הדבר זמן רב וידרוש קורבנות מרובים. עמדתנו ביחס לאופציה של הסדר דיפלומטי וההסכמים שכבר נחתמו... הייתה ונשארה התנגדות מוחלטת לעצם הרעיון של אופציה מדינית. כך גם לגבי עצם הרעיון של הסדר עם הישות הציונית המושחתת על הכרה בקיומה וויתור על האדמה בפלסטין הערבית והאסלאמית שישות זאת גזלה. עמדתנו זאת עקבית וקבועה וסופית.²⁶

עמדתו העקרונית של חזבאללה לא השתנתה בעשורים בראשונים של המאה ה-21, והוא ממשיך להתכונן לעימות הבא

עם ישראל ועושה זאת בהנחיית פטרוניו האיראניים. הנזק הרב במלחמת לבנון השנייה הרתיע את חזבאללה, אך הוא מרוסן בראש ובראשונה בשל חששה של איראן שהתנגשות נוספת בינו ובין ישראל תביא לתקיפה ישראלית על מתקני הגרעין שלה. איראן ממשיכה לספק לחזבאללה טילים מתקדמים, ומשדרגת את מצבור הנשק שלה כהרתעה היעילה ביותר העומדת לרשותה נגד מתקפה ישראלית אפשרית.

ההתנגדות המוגבלת של חזבאללה למשא ומתן שמנהלת ממשלת לבנון עם ישראל על חלוקת המים הכלכליים לאורך החופים של שתי המדינות, אינה מפתיעה כפי שהיא עשויה להיראות במבט ראשון. השגתו של הסכם כזה תאפשר ללבנון לנצל את הגז הנמצא בחופיה, ולהזרים הכנסות ניכרות לכלכלה הדווייה של לבנון. תוצאה מעין זאת תהיה רצויה ביותר לחזבאללה, והוא מוכן להכיל אותה כשהוא טוען שמשא ומתן כזה הוא עניינה של ממשלת לבנון שבו אין הוא חפץ להתערב.

למרבה האירוניה נאלץ חמאס, הלקוח הפלסטיני העיקרי של איראן, לסטות לעיתים מעמדתו הבסיסית בשל התפקיד שהוא ממלא בפוליטיקה הפלסטינית. כפי שניתן ללמוד מהאמנה שאימץ חמאס ב־1988 מדובר בארגון שנוסף על היותו אנטי־ציוני הוא גם אנטישמי.

חמאס רואה את ארץ ישראל כולה כהקדש דתי אסלאמי (וקף) שאין לוותר על אף שעל שלו. הוא דוחה את הרעיון של יוזמות שלום ו"את מה שנקרא פתרון בדרכי שלום וועידות בין־לאומיות בעניין הפלסטיני".²⁷

עמדות אלה אומצו ובוטאו על־ידי שורה של מנהיגי חמאס במהלך שני העשורים האחרונים. אך בה בעת, כאשר חשה הנהגת חמאס צורך לבטא עמדות מתונות ופרגמטיות יותר, משיקולים טקטיים, היא מצאה דרך לעשות זאת. דוגמאות

לכך אפשר למצוא בסביבות הבחירות של 2006, כאשר חמאס ופת"ח חתמו על הסכם פיוס שלא יושם, במכה ב־2007, וכאשר הסעודים הפעילו על חמאס לחץ להימנע ממתחת ביקורת על "יוזמת השלום הערבית". הדוגמה הבולטת ביותר להתנהלות פרגמטית של חמאס הייתה רעיון ההודנה (שביתת נשק עם האויב המותרת על פי האסלאם) שתוכרז לחמש שנים ותתבסס על כינון מדינה פלסטינית בגבולות 1967 שבירתה ירושלים, על פינוי כל ההתנחלויות והסכמה ישראלית לזכות השיבה בלא שהפלסטינים ייאלצו להכיר רשמית בישראל ולהסכים לקץ הסכסוך. בהזדמנויות אחרות התוו דוברים של חמאס את "אסטרטגיית השלבים" שהייתה מקובלת בשנות השבעים. על פי אסטרטגיה זאת יחיל חמאס ריבונות פלסטינית על כל פיסת אדמה שאותה יוכל לשחרר וימשיך להתקדם בשלבים עד להשגת המטרה הסופית. הנהגת חמאס השכילה למתן את השפעתן של הצהרות "מתונות" מעין אלו באמצעות דוברים אחרים שהכחישו את הדברים או השמיעו הצהרות סותרות.²⁸

באפריל 2017, בהשפעת "האביב הערבי", נפילת משטרו האסלאמיסטי של מוחמד מורסי במצרים והתפתחויות נוספות באזור, חשה הנהגת חמאס צורך לנסח עמדה פרגמטית יותר. היא לא הכניסה שינויים באמנת הארגון, אלא פרסמה "מסמך של עקרונות ומדיניות כללית". את המסמך פרסם ח'אלד משעל, ראש הלשכה המדינית של התנועה, במהלך מסיבת עיתונאים בקטר, יחד עם מנהיג התנועה בעזה, יחיא אל־סנואר. זאת כאשר המנהיג הבכיר, אסמאעיל הניה, צופה באירוע מעזה. המסמך החדש מחק את החלקים האנטישמיים מן האמנה, ריכך את האוריינטציה הדתית שלה וחשוב מכל - הצהיר שחמאס תראה בהקמת מדינה בקווי 4 ביוני 1967 (כולל חזרת פליטים לבתיהם) נוסחה לאומית מוסכמת.

לצד ההסכמה להקמת מדינה פלסטינית, התנועה לא הצהירה או רמזה שתהיה מוכנה להכיר בישראל, להגיע איתה להסכם, או לאמץ את הסכמי אוסלו. המסמך של אפריל 2017 שיקף הכרה בנסיבות הפוליטיות הקיימות בעולם הערבי ובקהילה הפלסטינית באותה העת, ונועד לסייע למאמץ של חמאס להפיל את ההנהגה הפלסטינית ולהשתלט על אש"ף. פרסום המסמך עורר ויכוח חריף בישראל ובין מומחים לפוליטיקה פלסטינית, כאשר חלק ראו בו צעד לקראת פרגמטיזם והשתתפות אפשרית בתהליך שלום, בעוד אחרים ראו בו צעד טקטי במהותו, שלא שיקף כל שינוי עמוק באופי ובאוריינטציה של חמאס.

סוריה ניהלה מדיניות נפתלת עוד יותר מזאת של חמאס. בעלת בריתה העיקרית של איראן באזור "קיבלה" את יוזמת השלום הערבית (לאחר שהוכנסו בה שינויים שהביאו בחשבון את האינטרסים והרגישויות של דמשק).

בשנים 2007-2008 חודש המשא ומתן בין אסד וישראל בתיווך תורכי, ולאחר מכן השקיעו האמריקנים מאמץ ניכר שנמשך עד פרוץ מלחמת האזרחים ב־2011. תיווך אמריקני זה החליף את הנוסחה המוכרת של "נסיגה מן הגולן תמורת שלום" בנוסחה המבטיחה "שלום ושינוי כיוון אסטרטגי (התרחקות מאיראן) תמורת הגולן"²⁹. מלחמת האזרחים הסורית וההתפתחויות שבאו בעקבותיה, הפכו את רעיון השלום הישראלי־סורי לסוגיה היפותטית ומרוחקת.

סוריה עדיין רחוקה מלהפוך למדינה מאוחדת ומתפקדת, ולא נראה סביר שהנהגה ישראלית כלשהי תהיה מוכנה למסור את הגולן למשטר אסד. הכרתה של וושינגטון בתקופתו של הנשיא טראמפ בריבונותה של ישראל בגולן, צמצמה עוד יותר את האפשרות להסדר ישראלי־סורי בתקופה הנראית לעין.

עדיין מעניין לקרוא בעיון את ההבחנה שעשה בשאר אל-אסד בריאיון הארוך והמעניין שהעניק ל וול סטריט ג'ורנל בסוף ינואר 2011:

אבל למעשה כאשר אתה חותם על החוזה זוהי ראשית התחלתו של השלום... משום שזהו רק החוזה ולא השלום האמיתי. שלום קיים כאשר אתה מעניק יחסים נורמליים... אנשים רבים אינם מבינים את ההבדל בין שלום לחוזה שלום ואנחנו מדברים תמיד על שלום כולל, משום שאם אתה רוצה שלום עם יחסים נורמליים בין אנשים... משום שבסוריה יש לנו חצי מיליון (פלסטינים) ובלבנון יש עוד חצי מיליון פלסטינים. יש להם בסוריה מלוא הזכויות להוציא הצבעה, משום שאינם אזרחים... אנשים אוהדים אותם ואם אינך מגיע לשלום הכולל אותם, אין לך שלום אמיתי... כך שהשגת שלום עם סוריה לבדה יכול להיות צעד אחד אבל לא שלום.³⁰

לדחייה, לעמדות הדו־משמעויות ולערפול בצד הערבי של משוואת היחסים יש מקבילות בקשת הפוליטית הישראלית. הסכמי אברהם, כמו הסכם השלום הישראלי-מצרי ב־1979 וחוזה השלום בין ישראל לירדן ב־1994, צמצמו את היקפו של סכסוך ישראל-ערב ומיקדו אותו בסכסוך הליבה הישראלי-פלסטיני. מלחמת האזרחים בסוריה והמשבר המתמשך הסירו את הסכסוך הישראלי-סורי מעל סדר היום, לפחות לתקופת מה. המאמץ ליישב סכסוך זה ננטש לפחות זמנית מ־2014, והתמיכה בהסדר ישראלי-פלסטיני דעכה לפחות בציבור הישראלי. לפי מחקר דעת קהל של המכון למחקרי ביטחון לאומי בנובמבר 2021, התמיכה ברעיון שתי המדינות הצטמצמה מ־2009 בשלבים מ־71% ל־53%.

קבלת עיקרון שתי המדינות על-ידי בנימין נתניהו בנאום בר-אילן ב־2009, וגילויים אחרים של מתינות בימין הישראלי, התפוגגו. יתרה מזאת, בעוד גוש הימין דוחה את פתרון שתי המדינות בפה מלא ובפירוש, הרי תמיכת המרכז בפתרון כזה או אפילו בצעדים חלקיים והדרגתיים לצמצום הסכסוך הישראלי-פלסטיני, נותרת עמומה או לא נשמעת כלל. מפלגות המרכז-שמאל הישראליות פועלות בשנים האחרונות בהנחה שהציבור הישראלי סטה ימינה וכדי לזכות בקולות של מצביעי ימין מתונים שהתאכזבו מבנימין נתניהו ומהליכוד עליהן להשמיט את סוגיית השלום הישראלי-פלסטיני ממצעיהן ומתעמולת הבחירות שלהן.

ב־29 בדצמבר 2022, עם הקמתה של ממשלת נתניהו, הפכו שתי מפלגות ימין קיצוניות לשותפות מרכזיות בקואליציה – מפלגת “הציונות הדתית” בהנהגתו של בצלאל סמוטריץ’ ומפלגת “עוצמה יהודית” בהנהגתו של איתמר בן-גביר. זו האחרונה מתמקדת בעיקר בסוגיות פנים כמו משילות והיחסים עם המיעוט הערבי הישראלי, בעוד סמוטריץ’ ומפלגתו מתמקדים בסוגיה הפלסטינית הרחבה יותר. המעמד המרכזי שניתן לשתי המפלגות בממשלתו החדשה של נתניהו היה רב משמעות, שכן הוא העניק חשיבות רבה למצעים שקרא בריש גלי לסיפוח הגדה המערבית לישראל ולמחיקת האופציה של פתרון שתי המדינות.

התפתחות חשובה אחרת של שני העשורים האחרונים היא התפקיד שממלאת איראן בקונפליקט עם ישראל. איראן נטלה את ההובלה בעימות ישיר ועקיף עם ישראל באמצעות שלוחיה. לאחרונה הוסיפה לשלוחיה המסורתיים בלבנון ובעזה, את המאמץ לפתח יכולת לתקוף את ישראל בטיילים ממערב עיראק ומתימן. ישראל, מגד, מעמידה את הקונפליקט עם איראן ואת האפשרות שזו תהפוך למדינה גרעינית או למדינת סף גרעינית, לאתגר הביטחון הלאומי הראשון במעלה.

בפרקים קודמים תוארו בהרחבה הסכמי אברהם, ההתפתחויות שהוליכו לחתימתם, ויישום ההסכמים בשנתיים האחרונות. גם אם לא ביטלו ההסכמים את עיקרון ה"שטחים תמורת שלום" כמרכיב יסודי של תהליך השלום שטרם הושלם עם הפלסטינים ועם סוריה, הם חוללו תמורה חשובה במהותם של מושגי השלום והנורמליזציה בין ישראל לבין העולם הערבי. שלוש מדינות ערביות – האמירויות, מרוקו ובחריין (המרכיב הסודאני של הסכמי אברהם נותר שולי) – נרמלו את יחסיהן עם ישראל בלא שבסכסוך הישראלי-פלסטיני חלה התקדמות של ממש. הסכמי הנורמליזציה מומשו במידה רבה בשנתיים שחלפו מאז חתימתם ולא הושפעו באורח מהותי מלחימה שפרצה בין ישראל לבין החמאס והג'האד האסלאמי בעזה. לפי שעה נבלם תהליך הנורמליזציה שהחל בהסכמי אברהם, כאשר נורמליזציה ישראלית-סעודית היא היעד הבא של חסידי "השלום האזורי". התפתחויות אלו עומדות בסימנו של פרדוקס: בעוד ישראל מצליחה להשיג הסכמי נורמליזציה חדשים, ולהעמיק את מרכיב הנורמליזציה בהסכמי השלום הוותיקים עם מצרים ועם ירדן, הולך הסכסוך הישראלי-פלסטיני, סכסוך הליבה של המאבק הישראלי-ערבי הרחב יותר, ומעמיק.

הערות

1. ראו –
Muhammad Sayyid [Sid] Ahmed, *After the Guns Fall Silent*
(London, 1976).
2. שם, עמ' 67.
3. שם, עמ' 111.
4. שם, ראו בעיקר עמ' 111-113.
5. שם, עמ' 114.
6. שם, עמ' 115.
7. ראו רבינוביץ', **השלום שחמק**, עמ' 117-146.
8. הוויכוח באשר לשאלה אם היה אפשר להגיע להסכם ואם ממשלת גולדה החמיצה הזדמנות ב־1971 עדיין נמשך. תיאור מפורט בנושא זה נמצא אצל חבר ממשלת גולדה מאיר, גד יעקבי, **כחוט השערה** (עידנים: ירושלים, 1989).
9. ראו –
S. A. Sela, *The Decline of the Arab-Israeli Conflict* (Albany, N.Y., 1998), pp. 156-157.
10. כמה מן הרעיונות האלה הנצו במהלך הוויכוח שנתגלע בעקבות פרסום ספרו של סיד אחמד, **ראו אליהוואדית'**, ביירות, 30.5, 13.6, 20.6, משנת 1975.
11. ראו –
Boutros Boutros-Ghali, "The Arab Response to the Challenge of Israel", in A. L. Udovich (ed.), *The Middle East: Oil, Conflict and Hope* (Lexington, Mass., 1976).
12. **הארץ**, 7.1.1999.
13. ראו שמעון פרס, **המזרח התיכון החדש** (סטימצקי: בני ברק, 1993).
14. שם, עמ' 61.
15. ראו –
Patrick Seale, "Asad's Regional Strategy and the Challenge from Netanyahu", *Journal of Palestine Studies* 26, No. 1 (1997), p. 36.

16. ראו פואד עג'מי, *ארמון החלומות של הערבים* (עם עובד: תל אביב, 2000).
17. שם, עמ' 238-241.
18. ראו –
- Edward Said, *The Politics of Dispossession* (New York, 1995), pp. 34, 45.
19. ראו –
- Daniel Pipes, "Just Kidding", *The New Republic*, January 8 and 15, 1996, pp. 18-19.
20. ראו "ריאיון עם הנשיא אסד", **אליאהראם**, 11.10.1995, עמ' 1.
21. כך הועלה הטיעון ולפיו "בחוגי הביטחון הלאומי של מצרים תורגמה המציאות לחשש הולך וגובר מפני העתיד. לפי חוגים אלה, כוחות זרים הם שישלטו בשוק המצרי, קל וחומר ישראל. אף נטען כי מבחינה כלכלית תשיג ישראל מה שלא עלה בידיה להשיג מבחינה צבאית".
- Abdel Monem Said Aly et al, *National Threat Perceptions in the Middle East* (Geneva, Switzerland, 1995).
22. ריאיון בטלוויזיה הסורית, 16 בנובמבר, 1997 מצוטט ב**אל-עאם** (כוויית), 17 בנובמבר 1997.
23. רדיו קהיר, 23 ביוני 1996.
24. מצוטט ב-
- Joshua Teitelbaum, *The Arab Peace Initiative: A Primer and Future Prospects* (Jerusalem: 2009).
25. David Menashri, "Iran, Israel and the Middle East Conflict", *Israel Affairs* 12, No.1 (January 2006), pp. 107-22.
26. טלוויזיית אל-מנאר 30.11.2009.
27. את אמנת החמאס ניתן למצוא ב:
http://avalon.law.yale.edu/20th_century/hamas.asp.
28. לתיאור עמדת חמאס וניתוחה ראו –
- Meir Litvak, "The Hamas: Unique Muslim Brotherhood Palestinian Movement", in Uri Kupferschmidt and Meir Khatina (eds.), *The Muslim Brotherhood: Eighty Years* [in Hebrew] (Tel Aviv, forthcoming).

- Frederic C. Hof, *Reaching for the Heights: The Inside Story of a Secret Attempt to Reach a Syrian-Israeli Peace* (United States Institute for Peace) [forthcoming].
.30 ריאיון עם בשאר אל-אסד: *Wall Street Journal*, January 31, 2011